

Fam d'ahir, fam d'avui: anàlisi comparada de les causes

Josep M. Salrach

Universitat Pompeu Fabra

El propòsit d'aquest article és comparar les fams de la fi del primer mil·lenni amb les de la fi del segon i observar si coincideixen o difereixen en les causes. La primera part de l'article comprèn l'anàlisi de les fams d'abans de l'any mil, concretament dels segles IX-X, a Europa. A la segona part es restringeix l'òptica temporal i s'amplia l'espacial: l'article se centra en les fams del segle XX, que s'observen en perspectiva mundial. D'unes i altres se'n fa, primer, un llistat i, després, una anàlisi tipològica i causal. Unes consideracions finals comparant els resultats obtinguts clouen l'article.

La fam d'ahir

Segons les fonts que coneixem, a Europa, durant els segles IX i X hi hagué una quarantena de fams de diferent abast i intensitat:

805-807. Fam greu (*fames inopia*, *fames valida*) a molts llocs de l'Imperi franc. Està registrada en capitulars en els quals Carlemany pren mesures per a pal·liar-la.

809. Carlemany dicta disposicions per a pal·liar la fam d'aquest any.

812. Fam a Itàlia.

814. Sequera i fam a al-Andalus.

820. Inundacions, epizoòtia i gran fam en terra franca, en zones de Germània i França,¹ on la pluja excessiva i l'aigua entollada van dificultar la sembra i van malmetre la collita.

1. Emrem els noms de Germània i França per a designar, respectivament, el regne franc oriental i l'occidental, prescindint del regne efímer i intermedi de la Lotaríngia. Els límits d'un i altre regne van variar al llarg dels segles IX-X, per bé que, pensant en l'espai que cap a l'any mil ocupaven França i l'Imperi alemany, podem considerar el curs del riu Mosa com la frontera, i situar dins de Germània la Lorena i l'Alsàcia, i dins de França el territori de Flandes, avui situat majoritàriament dins de Bèlgica.

Fames valida en el nord-oest de Germània, i sequera i carestia a al-Andalus.

823. Sequera i fam al sud-est de Germània i hivern molt dur amb calamarsades que van destruir els conreus a moltes regions de França.

Hivern molt dur i *fames praevalida* en terra franca, en zones de Germània i França.

Hivern molt dur i fam atroç a França on el homes va fer pa amb farina i terra.

845. Hivern molt dur i *fames valida* al nord de França. Les notícies procedeixen de la Xampanya.

Sequera i fam a al-Andalus.

850. Fam molt greu a Germània on a l'hivern hi hagué inundacions, i sequera a la primavera i l'estiu.

Fam al nord-oest de Germània a causa de la sequera i les incursions normandes.

853. *Fames maxima* a Saxònia, en el nord-est de Germània. Molts es van alimentar amb carn de cavall.

861. *Fames validissima* a Suàbia, en el sud-oest de Germània, que inclou les terres de l'actual Suïssa.

862. *Fames magna* a Germània i altres parts d'Europa segons notícies procedents del nord-est de Germània.

Fames valida en el nord-est de França.

867. Sequera i fam a al-Andalus.

868. *Fames et mortalitas inaudita* a França (sobretot a Aquitània i Borgonya) i Germània. Hi hagué molts casos de canibalisme de supervivència.

Fames valida en el nord de França (notícies de la Xampanya).

873. *Fames valida* a Itàlia i Germània on hi hagué plaga de llagostes, moltes nevades i inundacions. Sequera i fam a al-Andalus.

874. Fam a França i Germània on l'hivern va ser molt dur, amb enormes i perllongades nevades, i la primavera i l'estiu molt secs, i hi hagué plaga de llagostes.

878. Fam a Siracusa (Sicília) assetjada pels musulmans. Es van registrar episodis de canibalisme.

880-881. Penúria a molts llocs de Germània, sobretot a la conca del Rin i del Main, on l'hivern va ser molt dur.

889. Fam en el sud de Germània on les inundacions i les calamarsades van destruir els conreus.

889-891. Fam al nord de França on les incursions dels normands van provocar l'abandonament del conreu durant tres anys.

892. Fam i esterilitat de la terra en el nord-est de França on els habitants de la diòcesi d'Arràs es van veure obligats a emigrar.

Fam molt dura a Baviera.

896. *Fames validissima* en el sud de Germània, a Suàbia, i el nord-est de França. Fonts diverses coincideixen a precisar que hi hagué episodis de canibalisme.

897. *Fames valida* per tota Baviera.

910. Fam per tot França, però les notícies procedeixen de la Borgonya.

Fam atroç en el nord i sud de Germània, a Saxònia i Suàbia.

940-941. Fam horrible a Sicília on *parentes comederent liberos suos*.

941. Fam en el nord-est de França i el nord-oest de Germània, tot i que una font de Münster diu que *fuit maxima fames in universa terra*.

Fam per tot França, però sobretot a la Borgonya.

Fam a Germània, sobretot a Suàbia, on l'hivern va ser molt dur i la collita insuficient.

973. Estiu plujós i fred seguit de fam en el nord-est de França.

987. Inundacions, sequera i fam a diferents regions de Germània, sobretot al sud-oest, a Suàbia.

988. Fam en el nord de Germània, a Saxònia, on la calor de la primavera i l'estiu va destruir la collita.

992-995. Anys de fam a diferents regions de Germània. Els Annals d'Augsburg diuen que la collita del 991 va ser dolenta a causa de pluges excessives i inundacions. Per contra, l'any 993 va ser dolent a causa de la sequera i la gran calor de l'estiu, segons fonts del nord i sud de Germània. També els anys 994 i 995 van ser anys de sequera, i la fam va ser especialment dura a Saxònia. Paral·lelament a Itàlia, el 992 va ser un any de penúria, sobretot al sud, a causa de pluges excessives i inundacions, i el 995 a causa de la sequera.²

El llistat és extens però sens dubte incomplet, massa centrat a França i Germània, que, per aquests anys i pel tema que aquí ens ocupa, són les parts més ben documentades d'Europa. De moltes fams no en deu haver quedat testimoni documental i, de les documentades, no és segur que a la nostra llista hi siguin totes. Les fonts no diuen res dels estats més o menys permanents, crònics, de desnutrició que devien afectar a amplis sectors de les classes populars, i sembla evident que els autors no compartien uns mateixos criteris i una semblant exigència de rigor a l'hora d'avaluar la gravetat de les fams. Amb tot, fa l'efecte que la majoria distingien entre fams greus, inexorables, causades per collites nul·les, fallides totalment o quasi, i fams menys greus, potser caresties o penúries temporals, simples fams de soldadura, ocasionades per collites deficitàries. De les primeres, que qualifiquen de *magnae, maximae, validae, validissimae, praevalidae, acerrimae, gravissimae, horrendae* i *inauditae*, a la nostra llista n'hi ha vint-i-set que, de forma discontinua, s'estenen al llarg de trenta-dos anys: 805-807, 820, 822, 823, 824, 843, 845, 850, 853, 861, 862, 863, 868, 869, 873, 874, 889, 892, 895, 896, 897, 910, 940, 941, 942, 987 i 992-995. Podem imaginar que en aquests casos la fam és greu o molt greu per la durada, la manca total o quasi total d'a-

2. Aquesta cronologia de fams s'ha fet a partir de les notícies annalístiques recollides per CURSCHMANN (1900: 91-108), a les quals hem afegit algunes notícies d'al-Andalus, extretes d'historiadors i obres àrabs (Ibn Idari, *Ajbar maymu'a*), i d'Itàlia (*Chronicon Siculum*, Theodosius Monachus).

liments i la mortaldat que ocasiona. És clar que hi ha un altre criteri a considerar que és el de l'abast geogràfic, que tampoc escapa a molts autors d'annals. A partir de les seves notícies podem distingir, sempre de forma provisional, entre fams locals (per exemple, la del 878 a Siracusa), fams regionals (com les dels anys 822, 823, 852, 853, 861, 863, 869, 889, 892, 895, 897, 973, 988 i 994 a diferents regions d'Europa), fams supraregionals (les dels anys 812, 814, 820, 822, 824, 843, 845, 846, 850, 867, 880, 910, 940, 941, 942, 959, 987 i 993) i fams que semblen haver-se estès per diferents països o Estats alhora (les del 805-807, 809, 862, 868, 873, 874, 896, 992 i 995).

Què les va ocasionar? Per comprendre les causes de les fams d'abans de l'any mil s'ha de partir de l'anàlisi del sistema social amb el nivell de desenvolupament tècnic que el caracteritzava, responsable dels rendiments i la productivitat. Després d'aquesta aproximació a l'aliment que, en condicions normals, la gent d'abans de l'any mil podia produir i obtenir, cal examinar els accidents naturals i les conductes humanes que a vegades pertorbaven la normalitat del cicle de producció. Llavors, feta aquesta anàlisi, podem dir que quan la fam arribava era, en primera instància, per causes naturals o per mala conducta dels homes i, en darrera instància, perquè el sistema social no era capaç de respondre eficaçment a les desgràcies i superar-les. Vegem-ho.

La societat dels segles IX i X estava formada majoritàriament per pagesos que produïen per a satisfer les seves necessitats d'autoconsum i reproducció i mantenir una classe dominant de governants i grans propietaris. És clar que no tots els pagesos eren iguals. Uns, segurament pocs, eren descendents de vells esclaus que encara vivien enquadrats en grans dominis i sotmesos a explotació directa en terres de les reserves en profit dels grans propietaris. Altres, molt més nombrosos, d'origen esclau i d'origen lliure, també vivien enquadrats en grans dominis però en unitats d'explotació de caràcter familiar i sotmesos, uns, a treballs forçats i explotació rendal i, altres, només a explotació rendal, també en profit dels grans propietaris. I altres, potser més nombrosos encara, eren pagesos lliures, membres de comunitats rurals, que treballaven terra pròpia i d'ella vivien. També ells lliuraven una part del fruit del seu treball als poderosos, només que ho feien en concepte de càrregues públiques degudes a l'autoritat, una forma de sostracció a la qual segurament també estaven obligats els pagesos dependents dels grans dominis. El conjunt de la sostracció sobre el treball pagès (càrregues públiques més renda) podia representar al voltant del 15% del producte.

Aquella era una societat en transició, que s'allunyava del passat esclavista i tributari (de dominació pública) per avançar cap al feudalisme. Per això la gran producció concentracionària característica del sistema antic, que es preocupava més de renovar la força de treball que d'innovar tècnicament, retrocedia en profit de la petita explotació pagesa, la pròpia del sistema feudal, i els grans propietaris giraven l'esquena a l'economia productiva per instal·lar-se en l'univers de la renda. Així la responsabilitat del cicle productiu anava passant als pagesos que

es dotaven dels recursos tècnics (difusió del molí hidràulic i la metal·lúrgia rural, millores en l'arada i l'instrumental de mà) necessaris per a realitzar el seu treball a escala familiar i pel seu compte. Naturalment, ateses les reduïdes possibilitats d'aquelles economies domèstiques, les innovacions tècniques i la difusió de les millores havien de ser forçosament limitades. D'altra banda, els reflexos d'auto-subsistència dominants entre la pagesia empenyien més cap a les permanències que cap a les innovacions.

Així, feblement armats, i amb molt d'esforç, els pagesos dels segles IX i X van empènyer el creixement agrari medieval, que va ser sobretot extensiu. La seva va ser una lluita desigual contra la fam (cal rellegir la cronologia de fams del període per creure-ho?) que va comportar un increment de la superfície de conreus, i, per tant, del volum de producció. És clar que l'increment de la producció va anar acompanyat de l'augment de la població, de manera que segurament no hi hagué una millora de la productivitat. Tampoc del rendiment a la llavor. Fins i tot hi ha fonts que parlen de rendiments declinants i de terres que s'esgoten i es tornen estèrils, fet que força els pagesos a emigrar. És lògic. Les millores tècniques relatives que coneixem van permetre rompre erms i incrementar la superfície de les explotacions, però no augmentar la fertilitat de les terres.

Hi ha hagut un llarg debat entre historiadors sobre els rendiments de l'època carolíngia, en bona mesura basat en l'inventari del domini fiscal d'Annapes, de cap al 810.³ De les notícies aquí contingudes Duby i Fossier en feien una lectura depriment: rendiments d'1,8 x 1 per a l'espelta, 1,66 x 1 per al blat i 1,63 x 1 per a l'ordi (DUBY, 1962 -ed. esp. 1968: 41-; FOSSIER, 1968 i 1982: 647). Encara que a partir de políptics italians més tardans, com el de San Tommaso de Reggio Emilia, Fumagalli aixecava una mica més els rendiments, situant-los entre 1,7 i 3,3 x 1 (FUMAGALLI, 1966), altres historiadors i agrònoms, com Raymond Delatouche, analitzant el *brevis* d'Annapes, expressaven el seu desacord amb rendiments tan baixos (DELATOCHE, 1977). De fet, ja molt abans, Slicher van Bath havia proposat una lectura diferent d'aquesta font, la qual cosa li permetia augmentar els rendiments fins a 2,83 x 1 per a l'espelta, 2,66 x 1 per al blat i 2,63 x 1 per a l'ordi (SLICHER VAN BATH, 1959 -ed. esp. 1974: 96-), i el mateix ha fet fa uns anys Durliat incrementant-los fins al 6 o al 8 x 1, estimació probablement massa elevada (DURLIAT, 1990: 204). En qualsevol cas, si tenim present que a la Itàlia del segle I, segons Columel·la, la major part dels cereals rendien el 4 x 1⁴ i a la França del segle XVI, segons Olivier de Serres, les llavors "no fan més que quintuplicar o sextuplicar" (SERRES, 1600: II, 4, 18),⁵ es fa difícil d'imaginar uns rendiments com els proposats per Fossier i Duby, que, al nostre entendre,

3. *Brevium exempla ad describendas res ecclesiasticas et fiscales*, dins BORETIUS i KRAUSE (1883-1897: 1, 254).

4. COLUMEL·LA. *De re rustica*, 3, 3.

5. Més notícies sobre rendiments a la França dels segles XIV-XVI a BOIS, 1981: 186-188.

serien de fam obligada. Així ho entén Bonnassie que els admet amb reserves per als grans dominis, però no per a la petita propietat, que, al seu parer, seria el marc del progrés agrari (BONNASSIE, 1993: 59).

Finalment, amb arguments que ens semblen convincents, Georges Comet mostra que els càlculs efectuats fins avui sobre el *brevis* d'Annapes són falsos o incomplets, i proposa un mètode alternatiu, indirecte, per estimar els rendiments de l'agricultura carolíngia. Paral·lelament dóna informació sobre la densitat de la llavor sembrada i la superfície mitjana de les explotacions (COMET, 1992: 301-311). En síntesi, suposa que els rendiments devien estar al voltant del 4 x 1, i que el model de família pagesa devia ser el format per 5 o 6 persones. Per a mantenir-se i assegurar la seva continuïtat al front de les explotacions, aquestes persones havien de produir entre 1.735 i 2.000 kg. de cereal a l'any: el 60% del producte es devia destinar a l'autoconsum (entre 1.028 i 1.180 kgs.)⁶, el 15% a la sostracció i el 25% a la reproducció (la sembra). Per obtenir aquest producte global, al rendiment del 4 x 1, i a una densitat de sembradura d'1,5 qt (150 kg.) de llavor per hectàrea,⁷ s'havien de sembrar entre 2,9 i 3,3 hectàrees. És clar, com que segurament s'aplicava el sistema de rotació biennal, les famílies havien de disposar per a sobreviure d'entre 5,8 i 6,6 hectàrees de terra de sembradura, que és el que, dins de la seva diversitat, sembla que tenien molts dels masos carolíngis registrats en els políptics.⁸

A partir d'aquí, acceptant els càlculs de Comet i rellegint les fonts (notícies annalístiques sobretot) que ens han servit de base per a la cronologia de les fams dels segles IX i X, és fàcil entendre el drama. Un nombre important, segurament

6. A partir de recerques de diferents especialistes (Foxhall, Forbes, Gast), Comet pensa que una família pagesa tradicional de 5 o 6 persones al nord carolíngi consumia cada dia entre 13.500 i 15.500 calories, és a dir, entre 4.927.500 i 5.657.000 calories a l'any. Si, com les recerques d'aquests i altres especialistes permeten suposar, el 72% d'aquest consum, és a dir, entre 3.547.800 i 4.073.400 calories, el proporcionaven els cereals, i es parteix de la mitjana de 3.450 calories per kg. de cereal, resulta que es necessitaven entre 1.028 i 1.180 kg. de cereal cada any per alimentar a una família de 5 o 6 persones.

7. La densitat de la sembradura procedeix de GUÉRARD (1844), estudis dels políptics carolíngis segons el qual, en la sembra de cereals d'hivern, s'esmerçaven 4 modis per *bunnuaria*. Si considerem que, segons COMET, (1992: 304, n. 192), el modi nou contenia 68 l. (a diferència del vell, que en contenia 53), equivalents a 44,2 kgs. (coeficient de densitat de 0,65), i pensem que la *bunnuaria* equivalia a 1,25 hectàrees (segons DURLIAT, 1990: 296), tindrem que se sembraven (4 x 44,2 kgs.) 176,8 kgs. per 1,25 ha., és a dir, 141,4 kg. per ha. o, el que és el mateix, 1,41 qt per ha. No gaire lluny de l'1,5 qt per ha. que proposa Comet.

8. Certament, la superfície dels masos carolíngis era molt diversa. DURLIAT (1990: 201) explica que en *villae* dependents de Saint-Germain-des-Prés i properes a aquest monestir es passava de superfícies inferiors a 4 *bunnuaria* (5 hectàrees) a superfícies superiors a 7 (9 hectàrees), però que en altres zones hi havia masos molt grans, que arribaven a 15 o 20 hectàrees. És clar que el propi autor resta importància a aquesta disparitat dient que la qualitat de la terra era molt diversa i que això condicionava tant la densitat de la llavor com el seu rendiment. Per la seva banda, BLOCH (1978: 406) i BONNASSIE (1983: 149) troben que els masos "lliures" de l'Ile-de-France, en el segle IX, tenien una mitjana de 13 hectàrees (encara que alguns en tenien menys de 4), mentre que els "serviis" en tenien 6,5, amb l'agregant que en ells a vegades hi vivien diverses famílies.

molt important, de famílies pageses malvivien per sota del límit de supervivència. Es devien alimentar del que obtenien de la terra que treballaven, del que ocasionalment els proporcionava el bosc (fruita silvestre), la caça i la pesca, i potser del que obtenien treballant ocasionalment pels poderosos. Possiblement el gruix de la pagesia carolíngia (esclaus casats, pagesos dependents, petits propietaris) posseïa explotacions que per superfície, rendiment i productivitat es trobaven en una franja entorn al límit de supervivència. Els anys bons o normals no tenien grans dificultats per a menjar, sembrar i pagar les rendes i càrregues públiques; els anys de collita deficient tenien grans dificultats per a soldar les collites i a vegades no ho aconseguien, havent de malviure com podien durant setmanes, i els anys dolents passaven fam; literalment, es morien de fam, la qual cosa també passava si s'encavalcaven els anys deficitaris. De fet, per als pagesos que vivien al límit de la supervivència, un simple any de collita deficitària, podia comprometre seriosament la continuïtat de l'explotació, atès que autoconsum, reproducció i sostracció no eren magnituds elàstiques o ho eren poc. Si, obligats per les necessitats immediates, no renunciaven a menjar el de costum i pagaven, com era obligat, la renda i les càrregues públiques, no tenien més remei que sembrar menys compromentent la collita futura i entrant potser en un procés de declivi de l'explotació. Per contra, si menjaven menys, arriscaven la salut i la força necessària per al treball, i tot i així sovint no arribaven al final de l'any agrícola soldant les collites. Llavors, els mesos de primavera podien ser un calvari.

Les fonts ens mostren sense cap mena de dubte que aquest drama es va repetir moltes vegades, moltíssimes, durant els segles IX i X. Encara pitjor: hi va haver anys que la collita va ser molt més que deficitària, nul·la o quasi, de manera que la fam va començar l'endemà mateix de la sega. No és que el clima hagués empitjorat, potser més aviat al contrari. Ni tampoc que el nivell d'explotació social s'hagués incrementat, potser també més aviat al contrari: el declivi de l'esclavisme i la tributació pública semblen indicar-ho. Ni tampoc que els homes produïssin en volum menys que abans, ben al contrari: les rompudes d'erms ho demostren. És que l'aparell productiu, malgrat el creixement agrari, era fràgil enfront dels accidents climàtics i de la natura, accidents, d'altra banda, força habituals. Pel que sembla, a Europa occidental, hi hagué anys dolents (sumant anys de collites dolentes i de collites deficitàries en diferents llocs d'Europa) amb una freqüència relativa d'un cada cinc com a mitjana: al voltant d'un cada tres en el segle IX i un cada set en el segle X. Bonnassie té, doncs, tota la raó quan diu, del moviment de rompudes d'aquests segles, que va ser una lluita aferrissada contra la fam (BONNASSIE, 1990: 19 i 35). Només que, anant acompanyada del creixement de la població, i no millorant-se el rendiment i la productivitat, no va poder acomplir del tot el seu objectiu. El matis és important perquè, malgrat les catàstrofes dels anys noranta, el segle X sembla haver estat clarament millor que el IX.

En fi, sobre unes febleses i limitacions productives que, en part, cal atribuir al sistema social, el gran responsable de les fams d'abans de l'any mil va ser la natu-

ra, sobretot les alteracions climàtiques. D'això les fonts en van plenes. Els autors dels annals, que vivien en un món quasi exclusivament rural i que, sens dubte, tenien un bon coneixement dels secrets de l'agricultura, anoten amb precisió les adversitats del clima a les zones on residien. Així hi hagué caresties i fams que, segons els llocs, les fonts relacionen amb hiverns extraordinàriament forts, durs i perllongats, amb molt fred, grans nevades i fortes gelades, el 823, 824, 843, 845, 860-861, 873, 874, 880-881, 889 i 959; amb calamarsades el 823 i 889; amb pluges excessives o en mala hora i amb inundacions el 820, 850, 873, 889, 973, 987, 991 i 992, i amb sequeres o fortes calorades el 814, 822, 823, 846, 850, 852, 867, 873, 874, 987, 988, 993, 994 i 995, també segons els llocs. De fet, i pel que fa als segles IX i X, ja semblem estar en presència d'una Europa del nord, humida, on el risc principal són les pluges excessives i les inundacions, que fins i tot poden impedir la sembra. I una Europa mediterrània de perilloses sequeres, acompanyades a vegades de primaveres massa plujoses, amb calamarsades, imprevistes gelades i vents càlids que poden agostar les messes. És clar que això no és sempre així, i a vegades els papers entre l'Europa del nord i la mediterrània semblen invertir-se.

Enfront d'aquests accidents de la natura, als quals hauríem d'afegir plagues de llagosta, com les dels anys 873 i 874, minuciosament descrites per algunes fonts com el *Chronicon* de l'abat Reginó de Prüm, els *Annales Fuldenses* i els *Annales Xantenses*, les malvestats ocasionades pels guerrers (campanyes de Carlemany i els seus successors, incursions de normands, musulmans i magiars) s'han de situar clarament en un segon pla. Les caresties i fams que els saqueigs, robatoris i destruccions dels exèrcits van ocasionar van ser, sens dubte, importants i greus, però menys que els estralls ocasionats per la natura, entre altres coses perquè les accions bèl·liques eren limitades en el temps i en l'espai, mentre que la natura desfermada no reconeix fronteres.

La fam d'avui

Els economistes que treballen sobre els problemes de la fam i l'alimentació al món disposen per a l'època contemporània d'informació privilegiada amb la qual poden fer matisacions i establir distincions que les fonts medievals rarament permeten.⁹ Així diferencien clarament entre malnutrició, carestia i fam. Malnutrició és el desequilibri de la ració alimentària en quantitat i qualitat que, pel cas que aquí ens ocupa, deriva en subnutrició, i generalment comporta malalties de

9. Xifres anuals de la OCDE sobre el nivell de vida elaborades pel seu Comitè d'Ajut al Desenvolupament (CAD); informes anuals del Programa de les Nacions Unides per al Desenvolupament (PNUD); informes anuals de la Food and Agriculture Organisation (FAO), sobre el desenvolupament de l'agricultura i la situació alimentària al món, etc.

carència (avitaminosi, anèmia, raquitisme, etc.), fatals sobretot per al desenvolupament de la població infantil afectada. La malnutrició és una conseqüència de la pobresa i el subdesenvolupament, i afecta de manera crònica una franja molt àmplia de població, sobretot de les capes populars dels països del Tercer Món, fins i tot d'aquells avui considerats d'economia emergent, com l'Índia, el Brasil i possiblement la Xina. La carestia és una disminució temporal i ocasional de la ració alimentària, lligada a circumstàncies externes (soldadura, caiguda del poder adquisitiu, pujada de preus), que pot tenir conseqüències dramàtiques per àmplies capes de la població, però sobretot per als "grups de risc" (nens, dones embarassades o alletants, persones d'edat i malalts), sobretot quan es produeixen, com acostuma a passar, en països pobres i subdesenvolupats. La fam és una ruptura total i absoluta del proveïment alimentari de poblacions senceres, que comporta a curt termini la mort si no es fa res per interrompre el procés de desnutrició (BESSIS, 1991: 8-21; BRUNEL, 2002: 16). Sovint la paraula fam s'empra en un sentit ampli i, en rigor, inadequat que inclou de forma indiferenciada situacions de malnutrició, de carestia i de fam autèntica. Si no ho fem així i ens centrem en les fams tal com aquí les hem definit, podrem fer un inventari força precís de les fams conegudes del segle XX:

1900. Fam al nord i al nord-oest de la Xina a causa de la sequera.

1915-1917. Al voltant d'un milió d'armenis moren de fam a Turquia en el primer gran genocidi del segle. El govern otomà, que es vol desfer dels armenis, els deporta en massa i els interna en camps de concentració en zones desèrtiques.

1920-1921. Fam al nord i al nord-oest de la Xina a causa de la sequera.

1921-1922. A Rússia, afectada per la sequera i en plena lluita contra els kulaks, que es resisteixen a la col·lectivització, la fam esclata. El govern soviètic condiciona l'ajut alimentari internacional al reconeixement del nou règim.¹⁰

1928-1930. Fam al nord i al nord-oest de la Xina a causa de la sequera.

1932-1933. Fam terrible a Ucraïna on, segons algunes fonts, moren al voltant de sis milions de persones. El desencadenant ha estat la col·lectivització forçosa, brutal i implacable, de la pagesia ucraïnesa empesa des del 1929 pel govern de Stalin. Es pot considerar el segon gran genocidi del segle.

1941-1945. Durant la II Guerra Mundial més de cinc milions de jueus moren a l'Europa ocupada pels nazis, a Alemanya i Polònia, molts d'ells víctimes de la fam que pateixen en guetos i camps de concentració.

1942. Fam a la Grècia ocupada pels nazis durant la II Guerra Mundial a causa del bloqueig a què els aliats la sotmeten.

10. Orlando Figes dóna notícies esfereïdores d'aquesta terrible fam que va empènyer algunes famílies a menjar-se els seus familiars difunts. L'autor n'aporta fotografies (FIGES, 2000: 843-850).

1942-1943. Entre dos i tres milions de persones, segons algunes fonts, moren de fam a la província xinesa d'Hunan a causa de collites desastroses i la duresa de la fiscalitat i els treballs forçats.

1943. Fam a Bengala, l'Índia, on moren al voltant de tres milions de persones, sobretot pagesos pobres. És la darrera fam de la història de l'Índia, ocasionada pel fet que els anglesos, en plena guerra contra el Japó, orienten les reserves d'aliments cap a altres mercats o ho permeten, mentre el poder de compra dels consumidors indis s'esfondra a causa de l'alça dels preus.

1958-1961. La fam del "gran salt endavant" a la Xina, potser la més gran del segle XX (algunes fonts parlen d'uns trenta milions de morts i un dèficit parell de naixements), causada per la política econòmica de modernització de Mao Zedong que, volent augmentar la producció agrícola i fer avançar la industrialització, radicalitza la reforma agrària: sotmet la pagesia a una punició fiscal tan forta i a una mutació tan gran de les pràctiques agrícoles tradicionals que el resultat són catastròfics, totalment oposats als esperats.

1968-1970. Fam a Biafra (Nigèria) a causa del bloqueig a què la Federació nigeriana, amb l'acord tàcit de gran part de la comunitat internacional, en nom de la intangibilitat de les fronteres heretades de la colonització, sotmet el poble ibo que ha decretat unilateralment la independència. Els rebels, que compten amb el suport de Portugal, Costa d'Ivori i França, empren la fam (la imatge dels nens de Biafra famolencs) per acusar els nigerians de genocidi i atreure les simpaties de la població mundial. El balanç de víctimes de la fam és d'un milió aproximadament.

1971. Un dels ciclons més desastrosos de la història del Pakistan Oriental causa una desorganització gravíssima del sistema productiu, destrueix collites i estocs i fa impossible la distribució d'aliments. La fam s'estén i moren més de 200.000 persones, mentre el govern, situat en el Pakistan Occidental, i enfrontat a una situació de quasi guerra civil, no intervé. És l'Índia, on acudeixen els refugiats, que organitza l'ajut internacional al mateix temps que fomenta la secessió del Pakistan Oriental, que es converteix llavors en l'Estat independent de Bangla Desh.

1973-1974. Sequera en el Sahel després d'uns deu anys de bona pluviositat. Als països afectats (Níger i Mali sobretot) arriba en massa l'ajut internacional, però es distribueix malament: resta bloquejat a les ciutats mentre els ramaders nòmades del nord moren de fam. El balanç és d'unes 100.000 víctimes.

1973-1974. Fam al Wollo (Etiòpia) a causa de la sequera. L'ajut internacional no és degudament canalitzat cap a les víctimes sinó desviat en profit particular pel govern de Haile Selassie. Moren unes 50.000 persones.

1974. Segona fam del segle a Bangla Desh. Les inundacions deixen sense feina a una gran part de la població rural més vulnerable en determinades regions entre les quals s'estén la fam que es propaga a la resta del país a causa de les compres de precaució i de l'especulació. Moren unes 100.000 persones mentre el govern resta en la passivitat.

1975-1979. Fam a Cambotja arran de la presa del poder pels khmers rojos, que instauren un règim de terror amb trasllats en massa de població i operacions d'extermini. Mor un milió i mig de persones, moltes d'elles a causa de la fam.

1975. Milers de persones moren de fam a Timor després de l'annexió violenta de l'illa per Indonèsia, quan l'exèrcit d'ocupació destrueix les reserves i imposa el terror a la població.

1983-1985. Fam al nord d'Etiòpia on, des del 1980, hi ha moviments insurgents que s'enfronten al govern del coronel Mengistu. L'exèrcit etiop bombardeja població civil i destrueix collites. Comença així una fam que el 1984 s'agreuja per la sequera. El govern imputa llavors la fam al clima i apel·la a l'ajut internacional que es mobilitza, però el govern, interessat en imposar trasllats en massa de població del nord cap al sud, el desvia al seu profit.

Des del 1986-1988. Fams al Sudan en relació amb la revolta protagonitzada per les poblacions cristianes i animistes del sud, tradicionalment desateses pel règim islamista de Khartum. Més de quatre milions de desplaçats i un milió i mig de morts. La fam de 1986-1988 obliga a l'ONU i a les ONG a intervenir, però el govern i els moviments rebels instrumentalitzen l'ajut mentre la fam persisteix. El descobriment de petroli a la regió, el 1999, aviva el conflicte i empeny al govern a implantar una política de neteja ètnica.

1991. Fam al Kurdistan iraqià quan els kurds, que els anys vuitanta havien patit la repressió del règim de Saddam Husayn, van protagonitzar un èxode organitzat i es van trobar bloquejats en ple hivern a les muntanyes nevades. Síria, Turquia i l'Iran havien tancat les fronteres. L'ONU va organitzar l'ajut i el retorn dels kurds als seus pobles.

1992. Sequera que afecta a prop de trenta milions de persones en el sud i est d'Àfrica. Uns governs de l'Àfrica austral (Zimbabwe, Zàmbia) demanen ajut internacional i el distribueixen a temps, però altres (Moçambic, Angola), immersos en una situació de guerra, no ho fan amb prou eficàcia i la fam s'estén pels països afectats. A l'Àfrica oriental, on la situació militar és molt més complicada, la fam colpeja més fort: afecta a les poblacions d'origen somali del nord-est de Kenya, que el govern de Nairobi desconsidera; a les poblacions negres, cristianes i animistes del Sudan enfrontades al règim islamista de Khartum,¹¹ i sobretot al con-

11. El Sudan torna a ser en aquests moments (agost-setembre del 2004) l'escenari d'una catàstrofe humanitària causada per la política i la guerra. A Darfur, la regió més occidental del país, habitada per negres musulmans, grups insurgents lluiten des del febrer del 2003 contra el govern àrab de Khartum, que ha respost amb gran brutalitat amb l'ajut de les milícies progovernamentals janjawid. Com deia el Herald Tribune, en l'edició de l'11 d'agost, 'el govern de Khartum està disposat a destruir la vida i les bases alimentàries de milions dels seus propis ciutadans per a mantenir el control a Darfur'. Les violacions, robatoris, assassinats, destruccions de collites i cremes de poblats s'han succeït a la regió. En el moment actual, els morts es compten per milers i hi ha 200.000 refugiats al Txad i un milió de civils, obligats a abandonar les seves llars destruïdes, que vaguen famolencs per la regió i s'apilonen en improvisats campaments. D'ells es considera que uns 300.000 moriran de fam les properes setmanes si no es garanteix al Programa Mundial d'Aliments i a les ONG que treballen sobre el terreny l'accés als afamats. És inútil donar aquí les referències de premsa perquè els periòdics del mes d'agost han aportat notícies d'aquesta catàstrofe humanitària quasi cada dia.

junt de la població de Somàlia on l'Estat s'esfondra i el país viu en una situació de guerra civil permanent causada pels "senyors de la guerra". L'ajut humanitari que les ONG envien és en bona part desviat per les milícies armades, saquejat i revenut, per això la situació d'emergència per la fam continua encara a Somàlia fins 1994-1995 almenys.

1994. Genocidi i fam a Rwanda. El desastre comença la primavera quan extremistes hutus desenvolupen un pla d'extermini de la població tutsi i de hutus moderats que comporta la mort d'unes 800.000 persones. A contracop els tutsis del Front d'Alliberament Patriòtic, refugiats a Uganda, entren al país i prenen el poder a Kigali forçant l'èxode d'un milió de hutus, que són internats en immensos camps de refugiats dins de Zaire (Goma, Bukavu) i Tanzània (Benaco), a la zona fronterera amb Rwanda. La fam que s'estén entre la població és aturada mercès a l'assistència humanitària internacional.

1996. Fam al Zaire quan l'exèrcit de Rwanda decideix buidar per la força els camps de refugiats hutus de Goma i Bukavu i uns 300.000 fugen cap a l'oest a través de la regió del Kivu. En el curs d'aquest èxode unes 150.000 persones moren de fam i de la violència perpetrada per les forces de l'Aliança de les Forces Democràtiques per a l'Alliberament del Congo-Zaire, de Laurent-Desiré Kabila, a l'est del Zaire.

1996-1998. Fam a Corea del nord causada per desastres climàtics (inundacions, sequeres, tifons) que destrueixen les collites d'una economia extremament vulnerable després de mig segle d'autarquia col·lectivista, unes despeses militars desproporcionades i la interrupció de l'ajut xinès i soviètic. L'ajut alimentari internacional, que per raons geopolítiques arriba en massa, és canalitzat pel règim cap als ciutadans "útils" en detriment dels afamats. Sembla que moren al voltant de tres milions de persones.

2000. Fam a les terres ramaderes d'Ogaden (Etiòpia), de poblament somali, a causa de la sequera que amenaça setze milions de persones. El govern etiop, en conflicte amb els moviments rebels de la regió, havia desatès des del 1998 les alertes de les ONG. Quan finalment esclata la fam i l'ajut internacional arriba, el govern l'empra en part per a la seva ofensiva militar contra la veïna Eritrea.

La llista que presentem, i que hem extret de Sylvie Brunel, comprèn vint-i-sis fams, les més importants del segle (BRUNEL, 2002: 89-110). No hi són les fams silencioses de milers i potser milions de persones de l'Amèrica Central i d'Àfrica que, arran de l'ocupació colonial, han estat durament explotades per les grans companyies, posseïdores d'enormes explotacions i mines. Tampoc hi és la fam de les poblacions asiàtiques ocupades pels japonesos durant la II Guerra Mundial o dels russos assetjats a Leningrad (actual Sant Petersburg), de 1941 a 1944 (un milió de morts), per l'exèrcit alemany. La fams ocasionades, entre 1992 i 1995, pel conflicte de l'ex-Iugoslàvia, i les causades a poblacions pageses d'Angola, Sierra Leone i Libèria a causa de les guerres civils que van assolir aquests paï-

sos. I, per últim, tampoc ens hem referit al sofriment i les privacions que va causar a determinats grups ètnics de l'Afganistan el règim dels talibans, i a la població iraquiana la dictadura de Saddam Husayn, les seves aventures militars (guerra amb l'Iran i invasió de Kuwait), les reparacions de guerra imposades per l'ONU i la "guerra preventiva" llançada pels EE.UU.

Tanmateix, la llista és il·lustrativa. La primera dada a retenir és que l'era de les fams sembla haver-se acabat a Europa. Tret d'episodis de fam causats per guerres, com la de l'ex-Iugoslàvia i la II Guerra Mundial, les darreres fams europees han estat la de Rússia del 1921-1922 i la d'Ucraïna del 1932-1933 que, sense menysprear els accidents climàtics, s'han d'atribuir als fracassos de la col·lectivització empesa pels governs de Lenin i Stalin. La segona observació és l'omnipresència de la ideologia, la política i la guerra entre les causes de la fam. De fet, avui ja no sembla haver-hi fams naturals, sinó creades o alimentades per la ideologia, la política o la guerra, i amagades o exposades per interessos polítics. No és que no hi hagi realment problemes d'ordre natural (sequeres, inundacions, plagues de llagosta) que posin en situació de risc a milers o fins milions de persones,¹² és que, perquè al risc es transformi en fam inexorable i mortaldat, cal que hi hagi un cataclisme i una voluntat política de servir-se de la tragèdia o bé per a destruir o sotmetre la població famolenta (considerada sobrant, incòmoda o hostil) o bé per a legitimar-se, el govern del país afectat que l'exposa (que dona a conèixer la catàstrofe) i demana l'ajut (moltes vegades després d'haver deixat que la situació es podreixi), o bé per instrumentalitzar, aquest mateix govern o el moviment polític que controla la zona afectada, els ajuts de la comunitat internacional. La tercera constatació és que les fams (no pas la malnutrició) avui semblen allunyar-se dels tradicionals països de la fam: l'Àsia del sud, el Sahel, el nord-est del Brasil, els Andes i l'Amèrica Central.¹³ I la quarta consideració és l'estreta vinculació entre fams i canvis polítics. Així, durant la primera meitat del segle, el pes de les ideologies es directament o indirecta determinant en les hecatombes humanes de les fams. Després de la II Guerra Mundial, amb la creació de l'ONU i la promulgació de la Declaració Universal dels Drets de l'Home

12. En el moment d'escriure aquestes ratlles, l'agost-setembre del 2004, una terrible plaga de llagostes arrasa els països del Sahel (sobretot el Senegal, Gàmbia, Mauritània, Mali, Níger, nord de Nigèria i Txad). A la zona, les darreres plagues s'havien produït el 1987 i el 1993. En aquesta ocasió la FAO havia previst el drama i, des del mes d'abril, multiplicava les crides per a recollir ajuts internacionals i emprendre amb urgència una gran campanya de fumigació amb insecticides (*el Periódico*, 18-4-2004, p. 35). Però els ajuts arriben amb retard i de forma insuficient. Des de primers d'agost, la plaga s'estén per la regió on els conreus són voraçment destruïts (*El País*, 7-8-2004, p. 26, 24-8-2004, p. 20, i 1-9-2004, p. 25, i *el Periódico*, 2-9-2004, p. 28). Sens dubte, els ajuts internacionals, que ara no arriben o ho fan amb retard, seran després imprescindibles per a evitar la fam a la regió.

13. Les obres clàssiques, inexcusables, sobre la fam als països tradicionals de la fam són les de Josué de Castro, *Geografía da fome* i *Geopolítica da fome*, escrites en la dècada de 1940-1950. En elles l'autor considera que les causes de la fam són el colonialisme i el neocolonialisme, de què són responsables els països desenvolupats.

(1948), s'entra en la fase de les fams de la guerra freda, la del "gran salt endavant" de la Xina i les derivades de la descolonització, quan les societats d'Occident prenen consciència del problema i fan néixer les organitzacions d'assistència humanitària per al Tercer Món, que no triguen a enfrontar-se al problema de les manipulacions de l'ajut en el marc de la lluita de blocs. Acabada la guerra freda, durant els darrers deu anys del segle, les fams s'han multiplicat per bé que semblen haver estat menys mortíferes. L'assistència humanitària internacional ha incrementat els ajuts, generalment de forma urgent i en massa, fet que unes vegades ha tallat de soca-rel moltes fams potencials i que altres ha evitat autèntiques hecatombes. Tanmateix, l'espectacular boom de la informació ha convertit les fams en instruments de propaganda al servei de règims polítics i moviments armats sense escrúpols que els han instrumentalitzat més que mai per a perpetuar-se en el poder o aconseguir-lo. Això quan no s'han servit de les fams per sotmetre o eliminar pobles considerats enemics.

La desaparició de la fam a Europa és fàcil d'explicar. Tècnicament, s'ha d'atribuir als progressos de l'agricultura en general, primer la cerealícola, però després també l'hortícola amb la importància adquirida per la patata des del segle XIX; el pes creixent de la ramaderia, que ha permès fer minvar el consum tradicional de cereal i incrementar el de carn; la revolució dels transports que ha fet possible proveir més eficaçment i ràpidament els mercats, i el desenvolupament de les tecnologies de transformació i conservació dels aliments, que ha afeblit els vincles entre aliment i territori i ha trencat amb la incertesa de les estacions (MONTANARI, 1993: 155). És veritat, com explica Montanari, que els cereals, que fins a mitjan segle XIX van representar al voltant del 90% de la despesa alimentària de les famílies, han perdut avui, en els països desenvolupats, el pes preponderant d'altre temps, però no s'ha d'oblidar que la carn, que comparativament ha guanyat importància en el règim alimentari, s'obté en gran mesura o quasi exclusivament de bestiar que ha estat engreixat precisament amb cereals (MONTANARI, 1993: 150-152). D'aquí que avui, quan volem explicar les causes de l'eradicació de la fam a l'Occident, continuï essent necessari fixar-se en els progressos de l'agricultura cerealista. Els rendiments a la llavor, del blat, en terres bones de França han passat del 6 x 1 cap al 1850, al 7 x 1 cap al 1870, al 8 x 1 cap al 1900, per desaparèixer la progressió a partir de cap al 1936 i arribar al 30 x 1 el 1985 (COMET, 1992: 294 i 299-300). La situació no és diferent a l'Estat espanyol. Ho podem precisar, posant com exemple els actuals rendiments a la llavor en terres cerealistes de secà d'un municipi de la Meseta Nord castellana, el de Riocabado, a la comarca de la Moraña, província d'Àvila. Aquí l'ordi "caballar", l'autòcton, rendeix normalment el 25 x 1, i l'ordi de varietats híbrides oscil·la entre el 26,6 x 1 i el 31,4 x 1 els anys bons, entre el 24 x 1 i 25,7 x 1 els anys normals i entre el 8 x 1 i el 11 x 1 els dolents (anys de gels). Quant al blat, el rendiment normal és del 27,75 x 1. És curiós de destacar que, al llarg dels segles, respecte de l'època carolíngia al nord d'Europa, la densitat de la llavor sembrada ha variat, però potser no tant

com es podia esperar. Recordem que, segons Guérard, als dominis carolingis els cereals d'hivern se sembraven a raó de 150 kgs. per hectàrea, que és la mateixa densitat amb què encara avui se sembla l'ordi autòcton a l'explotació de Riocabado que hem pres per mostra, la qual cosa semblaria indicar que, en aquest aspecte, hi ha uns límits ecològics difícils de superar, que operen sobre les llavors tradicionals. En canvi, l'ordi de varietats híbrides, millorades, se sembla a 175-187 kgs. per hectàrea, i el blat a 200 kgs. per hectàrea. Això és important, però encara ho és més que el guaret tradicional, que fa segles obligava a deixar en repòs la meitat o un terç de la terra cada any, i la primera meitat del segle XX encara es practicava a Riocabado (es deixava en repòs entre un quart i un terç de la terra en repòs), va desaparèixer tècnicament durant la segona meitat de segle.¹⁴ I estem parlant de terra de secà, perquè avui, en zones de regadiu i bona terra, els rendiments que hem exposat es poden encara incrementar molt considerablement. Són els efectes d'una revolució que parteix de les grans transformacions socials i econòmiques (industrialització, capitalisme) i es basa en millores tècniques (ús del tractor, que permet multiplicar les llaurades i fer-ho en profunditat), plantació de llavors genèticament millorades, aplicació sistemàtica del regadiu, ús intensiu dels adobs inorgànics i recurs als herbicides i insecticides. Resultat: la multiplicació espectacular de la producció agrícola europea i americana, que ha fet que el preu dels cereals tendís a baixar de manera persistent durant els darrers decennis. Això, és a dir, la sobreproducció, el baix preu i l'eficax distribució a través del mercat semblen haver posat punt final a la llarga i dramàtica història de la fam a Europa (BESSIS, 1991: 66-69).

Què passa a la resta del món? Els progressos agrònomicos encara no s'hi han estès com seria de desitjar; la distribució de la terra es sovint massa desigual, a vegades brutalment desigual; molts governs no presten l'atenció que caldria al sector agrícola o l'exploten en profit d'interessos sectorials o de grup o, ofegats pel deute extern, no desenvolupen una adequada política agrària, i, en el mercat mundial, la producció d'aquests països no pot competir amb els productes agrícoles europeus i americans que, a més, compten amb ajuts dels seus governs (BESSIS, 1991: 70-96; ZIEGLER, 2003: 173-264).¹⁵ Tot això, i més coses, com per

14. Agraïm aquestes informacions precises sobre l'agricultura de la Moraña a l'amic Fèlix Martín García, metge radiòleg d'Àvila, que dirigeix una gran explotació agrària familiar de Riocabado (Àvila) dedicada exclusivament al conreu del cereal.

15. Des de fa anys els governs més poderosos del món, els dels EE.UU, la Unió Europea i el Japó, atorguen subsidis a la producció agrària dels seus països i en subvencionen les exportacions, amb la qual cosa alteren el lliure comerç i la competència que, en nom de l'ortodòxia liberal, diuen defensar, i així perjudiquen greument les agricultures dels països en desenvolupament, de manera que, mentre la major part dels productes agrícoles del Sud continuen estant exclosos dels mercats rics del Nord, els estats del Nord segueixen abocant la seva sobreproducció agrícola en el Sud* (ZIEGLER, 2003: 173-195). No ha estat fins l'1 d'agost del 2004, a Ginebra, que, en el marc de l'Organització Mundial del Comerç, tradicionalment controlada pels Estats més poderosos, els països en vies de desenvolupament han aconseguit que els EE.UU i la UE

exemple la devastació de la naturalesa, causada per l'explotació immoderada portada a cap per societats forestals i ramaderes transnacionals, que fan desaparèixer les selves verges alterant el clima, i provocant sequeres i desertització (ZIEGLER, 2003: 138-144), ajuda a explicar la situació de subdesenvolupament i risc de l'agricultura dels països del Tercer Món, i la malnutrició que pateix un ampli sector de les seves classes populars (BRUNEL, 2003: 21-27). Tanmateix, aquesta situació no justifica la fam, perquè avui la quantitat d'aliment disponible en el món excedeix àmpliament les necessitats de la humanitat, i els sistemes d'alerta i vigilància i la velocitat de circulació de la informació fan possible l'arribada immediata de l'assistència humanitària internacional als focus on les fams es desenvolupen (BRUNEL, 2003: 21-22 i 55-75). Precisament estroncar la fam és avui tan fàcil teòricament que la seva persistència és considerada un enigma per Amartya Sen, l'economista indi que el 1998 va rebre el Premi Nobel d'economia per una obra dedicada precisament a l'estudi dels mecanismes de la fam.

Seguint els seus ensenyaments es pot dir que, a diferència d'ahir, avui la fam no s'explica per la baixa de la producció alimentària sinó per la baixa de la capacitat d'una part de la població de procurar-se-la. En aquesta baixa de la capacitat d'accés les circumstàncies naturals (sequeres, inundacions) i econòmiques (alces de preus) hi fan el seu paper, però el més determinant és la política, que fa que, en un context determinat, un poble es vegi voluntàriament privat de l'accés a l'aliment. A partir d'aquestes premisses, un grup de recerca de l'organització humanitària Acció contra la Fam, encapçalat per Sylvie Brunel,¹⁶ ha elaborat una tipologia de les fams d'avui que divideix en fams negades (quan l'autoritat política del país afectat en nega l'existència per impedir la mobilització de l'ajut), fams exposades (quan les autoritats polítiques deixen que unes dificultats preexistents d'ordre natural o econòmic degenerin en fam per així poder-la donar a conèixer, atreure l'ajut internacional i servir-se'n) i fams creades (quan la privatització de l'aliment ha estat metòdicament organitzada per l'autoritat política).

La conclusió dels experts d'aquesta organització és que la fam d'avui és sobretot un producte de la geopolítica, i té poc o res a veure amb la malnutrició, que és producte de la pobresa i el subdesenvolupament. Segons la FAO, en el món hi ha vuit-cents milions de persones que pateixen malnutrició: cinc-cents a l'Àsia, dos-cents a l'Àfrica sub-sahariana i cent a diferents llocs, però sobretot a l'Amèrica Llatina (BRUNEL, 2003: 17).¹⁷ Són aquells que, en l'argumentació

s'avinguessin a acceptar un retall dels ajuts a les seves agricultures (20 % de reducció dels ajuts el primer any) i iniciar així el que se suposa ha de ser el camí de la progressiva liquidació dels subsidis agrícoles (*el Periódico*, 1-8-2004, p. 20, i 2-8-2004, p. 2, i *El País*, 2-8-2004, p. 8 i 49).

¹⁶ D'Acció Contra la Fam, considerada una de les ONG europees més influents i actives en la lluita contra la malnutrició i la fam, i dels seus principals dirigents, Jean-Luc Bodin i Sylvie Brunel, en dóna informació ZIEGLER (2003: 296).

¹⁷ És una situació que, contràriament a les previsions que de temps en temps fan els organismes especialitzats en l'ajut als països subdesenvolupats, no representa cap progrés notable respecte a la de deu o quinze anys

d'Amartya Sen no tenen el "dret d'accés" (que haurien de tenir) a l'aliment expressat a través de la seva força de treball, del seu patrimoni o de l'assistència que podrien rebre d'un Estat o d'una agència d'ajut (AMARTYA SEN, 2000: 167). Aquest "dret d'accés", explica la FAO, és podria materialitzar si les disponibilitats alimentàries mundials estiguessin degudament repartides, perquè la producció d'aliments és de l'ordre de 2.700 calories per habitant i dia, quan les necessitats fisiològiques es poden estimar en una mitjana de 2.000 calories (BRUNEL, 2003: 21-22).¹⁸ Respecte a la malnutrició, doncs, el problema és les fortes disparitats de la disponibilitat alimentària, que s'expliquen pel subdesenvolupament que fa que els que pateixen necessitat siguin en general massa pobres per poder comprar aliment, i els que produeixen aliments i els comercien orientin la seva producció i distribució en funció d'una demanda solvent, que no és precisament la de les classes pobres d'aquests països: a l'Índia i al Brasil, per exemple, on hi ha importants reserves d'aliments, també hi ha un gran nombre de malnodrits. Molts, potser la majoria, són pagesos pobres i maltractats perquè, en el món globalitzat d'avui, aquests pagesos no es beneficien de la protecció i l'ajut que altrament es concedeixen al grup molt més reduït de pagesos dels països rics.

En resum, la malnutrició de milions de persones s'explica pels problemes econòmics, i en darrer terme polítics, del món actual que els paladins de la globalització neoliberal prometen resoldre, però no sembla que en tinguin la voluntat política ni s'hi encaminin prou decididament: les desigualtats entre rics i pobres, i entre països rics i països pobres no para de créixer.¹⁹ En tot cas, la solució és possible però no sembla que hagi d'arribar a curt termini. Les fams, en canvi, en el sentit estricte que abans donàvem a la paraula fam, obeeixen generalment avui a raons directament polítiques, que poden encobrir interessos econòmics, i que no haurien d'existir perquè les solucions, quan les emergències es presenten, estan a l'abast de la mà i són d'aplicació immediata. Sylvie Brunel és més contundent encara: "Totes les fams que s'han produït en l'època contemporània s'haurien pogut evitar si les autoritats polítiques dels territoris concernits haguessin actuat per restablir l'accés a l'aliment dels grups més vulnerables. Però, si aquests grups eren vulnerables, és precisament perquè eren ciutadans de segona en els països on es trobaven" (BRUNEL, 2002: 73).

enrera. L'informe del CAD de l'any 1989 situava la xifra de població que vivia per sota del nivell de pobresa absoluta en mil milions de persones (enfront dels vuit-cents milions d'avui és un progrés que ens abstenim de qualificar de notable), de les quals cinc-cents milions es trobaven, com avui, a l'Àsia, tres-cents a l'Àfrica subsahariana (on avui n'hi ha dos-cents), cent a l'Amèrica Llatina, més o menys com avui, i cent més a diferents països.

18. Sobre el càlcul de la mitjana de les calories necessàries per a cobrir les necessitats fisiològiques de les persones s'ha de tenir en compte que les necessitats són diverses segons les edats, els sexes, la zona geogràfica i el treball. D'altra banda, segons la FAO, 2.700 calories de mitjana per habitant i dia és el muntant de disponibilitats a partir del qual l'oferta alimentària és suficient en qualsevol país per fer accessible l'aliment a totes les franges de població, fins i tot les més pobres.

19. Al respecte seria útil llegir l'anàlisi dura, implacable, de la globalització neoliberal en les obres de Guy Bois (2003), Jean Ziegler (2003) i Arcadi Oliveres (2004) que figuren en la bibliografia que acompanya aquest article.

Entre natura i política

En conclusió, els homes medievals no van ser capaços d'incrementar sensiblement la productivitat ni millorar la mitjana dels rendiments a la llavor. De fet, ni els homes de l'Edat Mitjana ni els de la Moderna. Com explicàvem, no va ser fins als segles XIX i XX que l'agricultura europea i nord-americana, la més avançada, va donar el gran salt endavant. Ara s'ha acabat amb la fam a Europa i Nord-amèrica, però no amb la fam a altres llocs del món. I això és sorprenent perquè, com els experts de la FAO expliquen i dèiem més amunt, el món produeix actualment una quantitat d'aliments suficients per mantenir tothom. És més, desmentint grans geògrafs, com René Dumont, que amb arguments malthusians, basats en l'espectacular creixement demogràfic del segle XX i el mal ús dels recursos naturals, han pronosticat l'esgotament o el col·lapse de la producció agrícola del planeta (DUMONT, 1975), geògrafs i economistes d'avui asseguren que és possible encara mantenir un cert creixement demogràfic i sense dubte agrícola durant el segle XXI. A condició, és clar, de fer un bon ús dels recursos naturals. Llavors per què encara hi ha fams? Com és possible que el segle XX, del qual, sense optimisme, es podia pronosticar que acabaria amb la fam, ha conegut les més mortíferes de la història? La resposta és simple: després de segles de lluita per vèncer la fam els homes han aconseguit, per dir-ho així, vèncer la natura, però no imposar un ordre mundial just i democràtic que garanteixi a tothom el "dret d'accés" a l'aliment. Incrementant enormement la producció agrícola, s'han creat estocs suficients per alimentar tothom, i desenvolupant sistemes de transport a escala planetària i un mercat mundial, s'han posat les bases per a una distribució adequada dels recursos. La conclusió s'imposa: les fams d'avui ja no són naturals, sinó polítiques. Poden néixer de la natura (dels accidents climàtics), però res no justifica que, com ahir, un cop nascudes, avancin i acabin en tragèdia. Quan això passa és perquè es nega el "dret d'accés" de les persones i el pobles a l'alimentació. És clar, doncs, que en la lluita d'avui contra la fam, al davant de les millores tècniques o experimentals (sense dubte, molt importants i necessàries), s'ha de situar la distribució dels recursos amb criteris de justícia (cosa que implica qüestionar la globalització neoliberal), la democratització i el boicot als règims "afamadors".

Mil anys enrera, els europeus es feien la guerra i es robaven, és cert, però el sofriment moral i físic més gran de tots, la fam, que en la desesperació els portava al canibalisme, era més un accident de la natura que una catàstrofe causada, volguda o consentida. Mil anys després la situació ha canviat radicalment: a Europa ja no hi ha fam. Els canvis socials i polítics i el progrés tècnic i científic l'han eradicat del vell continent, esperem que per sempre, i, de fet, podríem dir que han acabat amb les fams naturals arreu del planeta. D'una manera o altra, com dèiem en l'anterior paràgraf i més enrera, les fams del segle XX han estat fams fonamentalment ideològiques, polítiques o militars. Moltes poden haver començat

com accidents climàtics, però han acabat consentides o fomentades, si no creades, per la ideologia i la política. I això vol dir que, en mil anys, la humanitat ha progressat en l'economia però no en la moral i l'ètica política. Podrà la nostra societat post-moderna redreçar el camí? Ho voldrà fer? Aquesta és la veritable qüestió.

Bibliografia

- AMARTYA SEN (2000). *Un nouveau modèle économique*. París: Odile Jacob.
- BESSIS, Sophie (1991). *La faim dans le monde*. París: Éditions La Découverte.
- BLOCH, Marc (1978). *La historia rural francesa: caracteres originales*. Barcelona: Crítica.
- BOIS, Guy (1981 2ª ed.). *Crise du féodalisme*. París: Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques.
- BOIS, Guy (2003). *Une nouvelle servitude. Essai sur la mondialisation*. París: F. X. De Guibert.
- BONNASSIE, Pierre (1983). *Vocabulario básico de la historia medieval*. Barcelona: Crítica.
- BONNASSIE, Pierre (1990). "La croissance agricole du Haut Moyen Âge dans la Gaule du Midi et le nord-est de la péninsule ibérique: chronologie, modalités, limites". Dins: *Flaran 10. La croissance agricole du Haut moyen Âge*. Auch: Centre Culturel de l'Abbaye de Flaran, p. 13-35.
- BONNASSIE, Pierre (1993). *Del esclavismo al feudalismo en Europa occidental*. Barcelona: Crítica.
- BORETIUS, Alfred; KRAUSE, Viktor (1883-1897). *Capitularia regum Francorum*, MGH. Leges, 2 vols. (reed. 1980-1984)
- BRUNEL, Sylvie (2002). *Famines et politique*. París: Presses de Sciences Politiques.
- CASTRO, Josué de (1952). *Géopolitique de la faim*. París: Les Éditions Ouvrières.
- COMET, Georges (1992). *Le paysan et son outil. Essai d'histoire technique des céréales (France, VIIIe-XVe siècle)*. Roma: École Française de Rome.
- CURSCHMANN, Fritz (1900). *Hungersnöte in Mittelalter. Ein Beitrag zur Deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. Jahrhunderts*. Leipzig: Druck und Verlag von B. G. Teubner (reeditado por Scientia Verlag, Aalen, 1970).
- DELATOCHE, Raymond (1977). "Regards sur l'agriculture aux temps carolingiens". *Journal des savants*, abril-juny, p. 73-100.
- DUBY, Georges (1968). *Economia rural y vida campesina en el Occidente medieval*. Barcelona: Península.
- DUMONT, René (1975, reed.1980). *La croissance ... de la famine! Une agriculture repensée*. París: Seuil.

DURLIAT, Jean (1990). *Les finances publiques de Diocletien aux Carolingiens (284-889)*. Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag.

FOSSIER, Robert (1968). *La terre et les hommes en Picardie*. Paris-Leuven: Nauwelaerts, 2 vols.

FOSSIER, Robert (1982). *Enfance de l'Europe (Xe-XIe siècle). Aspects économiques et sociaux*. Paris: Presses Universitaires de France, 2 vols.

FUMAGALLI, Vito (1966). "Rapporto fra grano seminato e grano raccolto nel polittico del monastero di San Tommaso di Regio", *Rivista di storia dell'Agricoltura*, IV, p. 350-362.

GUÉRARD, B. (1844). *Polyptique de l'abbé Irminon*, 1. Paris.

MONTANARI, Massimo (1993). *El hambre y la abundancia. Historia y cultura de la alimentación en Europa*. Barcelona: Crítica.

OLIVERES, Arcadi (2004). *Contra la fam i la guerra*. Barcelona: Angle Editorial.

SERRES, Olivier De (1600). *Théâtre d'agriculture et mesnage des champs*, Paris.

SLICHER VAN BATH, R. H. (1974). *Historia agraria de Europa occidental (500-1850)*. Barcelona: Península.

ZIEGLER, Jean (2003). *Los nuevos amos del mundo*. Barcelona: Destino.